

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИННИНГ СУРХОН ВОХАСИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВА ИРРИГАЦИЯ ТИЗИМИДАГИ СИЁСАТИ ТАРИХИ

Абдурашидов Анвар Абдурашидович

Термиз давлат педагогика институти ўқитувчиси

E-mail: aanvar@gmail.com

Аннотация: Бухоро амирлиги XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида аграр давлат эди, аҳоли катта қисмининг иқтисодий ҳаёти бевосита деҳқончиликнинг ривожини билан боғлиқ бўлган. Бухоро амирлигининг чор Россияси вассалига айланиши билан, қишлоқ хўжалигида пахта монокультураси айланиши, Сурхон воҳасида етиштирилган маҳсулотлар арзон, паст нархларда хомашё сифатида марказга жўнатилганлиги Россия империясининг Ўрта Осиёда олиб борган қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизимидаги сиёсати доирасида Сурхон воҳасини ҳам четлаб ўтмади. Ўзбекистон Марказий давлат архиви ва тарихчи олимларнинг асарлари асосида ўлка ҳаёти тўғрисида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, қишлоқ хўжалиги ва ирригация, Сурхон воҳаси, Шеробод беклиги, Кофирниҳон, Тўпаланг, мустамлакачилик сиёсати, пахта экин майдонлари.

КИРИШ

Жаҳондаги глобаллашув жараёнлари чуқурлашиб бораётган айна пайтда дунё миқёсида қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизимини интенсив равишда ривожлантириш, сув хўжалигини самарали бошқариш ва суғориш инфраструктурасини такомиллаштириш, деҳқончиликда агротехник тадбирларни қўллаш, суғорма ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича инновацияларни татбиқ этиш, сув ресурсларидан тежамли ва оқилона тарзда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Таъкидлаш жоизки, аграр ва саноат ишлаб чиқариши, ижтимоий ҳаёт ривожланишининг асосини, шубҳасиз, сув хўжалиги тизими ташкил этади.

Зеро, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг тараққий этиши бевосита ирригация-мелиорация соҳалари билан узвий боғлиқдир.[1, 115-117] Россия империясининг Ўрта Осиёда олиб борган Сурхон воҳаси қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизимидаги сиёсати 1867 – 1917-йилларни қамраб олади. Россия империясининг минтақадаги қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизимидаги сиёсати Туркистон ўлкаси забот этилганлигининг илк даврлариданоқ амалга оширила

бошлаган ва ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. 1917 йилга қадар метрополиянинг қишлоқ хўжалиги бошқарув тизими тўлиқ шаклланган ва иқтисодий жараёнларга кучли таъсир кўрсатган.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг соҳани ривожлантириш асосий кун тартибига кўйилди. Сурхон воҳасининг XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги хўжалик муносабатларини тарихий-хронологик изчиллик, ҳудудий-муаммовий ёндашув асосида очиқ бериш Ўзбекистон тарихини янги маълумотлар билан бойитиш имконини беради. Мухтарам юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Сурхондарё вилояти – ўзининг иқтисодий салоҳияти, муҳим географик ўрни, табиий имкониятлари билан мамлакатимиз тараққиётида алоҳида аҳамиятга эга”[2, 279].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 мартдаги 119-сон “Дехқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ерларидан фойдаланиш, сувга чидамли, экспортбоп дарахт плантатсияларини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ҳамда 2017 йил 9 октябрдаги ПФ-5199- сонли “Фермер, дехқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Бухоро амирлиги тарихини ўрганишда маҳаллий муаллифлар томонидан ёритилган асарлар, юқорида таъкиланганидек, алоҳида аҳамиятга эга. XVII аср охири – XVIII аср бошлари Сурхон воҳасининг сиёсий тарихини ўрганишда Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулк” асари муҳим манбалардан бири[3, 271]. Хожа Самандар Термизий 1630 йил охирларида Термизда туғилган. Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, Нарпайда қози ва қозилик маҳкамасида ишлаган. Субҳонқулихон даврида катта обрўга эришиб, икки марта Насаф шаҳрига дин раиси этиб тайинланади.

Аштархонийлар давридаги сиёсий ҳаётни ўз кўзи билан кўрган Хожа Самандар Термизий XVIII аср бошида Бухорода, Қаршида, жумладан, Термизда ҳам сиёсий нотинчлик кучайгани учун Ҳисори Шодмонга кўчгани, у ерда бек билан мунозара олиб борганидан сўнг Карвонтушдига келганини ёзиб қолдирган[4]. Чорвачилик, дехқончилик ривожланганини ҳам қайд этади[5, 19].

Ўрганилаётган воҳанинг сиёсий ҳаётига оид зарур маълумотлар Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғитийа” асарида келтирилган. У Бухоро тарихнавислик мактабининг йирик вакилларида бири бўлиб, 1838 йил

Бухородан унча узок бўлмаган Бўстон қишлоғида туғилган. Дастлаб ўз қишлоғида, сўнг Бухорода таҳсил олган. Сомий тахаллуси унга устози олим ва шоир Садриддин Моҳир томонидан берилган. Шуни таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлари саройида, хусусан амир Музаффар (1860-1885) ва амир Абдулахад (1885-1910)лар ҳукмронлиги даврида сарой муншийси вазифасида ишлаган. Саройдаги ҳаётни ўз кўзи билан кўрган Сомий “Тарихи салотини манғитийа” асарини саройдан қувилгандан кейин ёзган ва шу сабабли анча реал манзарани бера олади. Асарда воқеалар баёни Аштархонийларнинг сўнгги ҳукмдори Абулфайзхон давридан бошланади. Сомий Абулфайзхон давридаги сиёсий бўшлиқни тадқиқ қилгани ҳолда қандай қилиб Муҳаммад Раҳимбийнинг ҳокимиятни эгаллашини ишончли маълумотлар билан кўрсатиб беради. Сомий ўз асарида Абдулмалик тўра фаолиятини анча чуқур таҳлил қилган. Хусусан, амир Музаффарнинг Россия билан тузган шартномасидан норози бўлган кучларнинг Абдулмалик атрофида тўпланишини кўрсатиб ўтади. Асарда ёзилишича, Ҳисор, Шеробод, Денов бекликларнинг амир томонидан тайинланган амалдорлари вазифани бажара олмай қолганлиги ва ҳаттоки Шеробод беги Каримкул бийнинг вазифасидан озод қилиниб, ўрнига Астанакул бий буқажлининг тайинлашини кўрсатиб ўтади. Шеробод беклиги қўнғиротлари ва сарой қабилаларидан ўч олиш учун даставвал Қарши беги этиб Абдумўминтўра ва Ғузур ҳокими этиб Ёқубкушбегини тайинлаб, уларни ҳарбий қуролланган кўшин билан Шерободга жўнатди. Мазкур асарнингкўп жойларида маҳаллий ҳукмдорлар, бек ва амлоқдорлар ҳақида ҳам маълумот беради. Мазкур манбанинг маълумотлари воҳанинг сиёсий тарихини янада кенгроқ ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Бухоро амирлигининг XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги сиёсий тарихи тарихини ёритишда Мирза Салимбекнинг “Тарихи Салимий” асари тарихий тадқиқот вазифасини ўтай олади. Маълумки, Мирза Салимбек турли йилларда Яккабоғ, Нурота, Бойсун, Шеробод ва Шахрисабз бекликлари ҳукмдори бўлган. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Сурхон воҳасининг тарихини, айниқса Бойсун ва Шеробод бекликлари бошидан кечирган, кўзи билан кўрган, ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ҳақида чиройли ва ҳаммага тушунарли тилда ёзган. Ўзи ҳақида қисқача маълумот берган. Бойсун ва Шеробод вилоятининг маъмурий тузилиши ҳақида қуйидаги тарихий маълумотни келтириб ўтади: Бойсун вилояти беш амлоқдан иборат бўлиб, майдони тўрт фарсахни ташкил этар эди. Бундан ташқари, ўнта қишлоқларга бўлинган 3 та амлоқликлар бўлиб, улар 10 фарсахгача чўзилган эди. Сурхон воҳасининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганишда россиялик олим, сайёҳ ва ўлкашуносларнинг асарлари ҳам катта аҳамиятга эга. Россия элчилари Шеробод

беклиги худудига 1675 йили келди, элчилар Бухоро орқали Паттакесар кечуви орқали Афғонистонга ўтиш даврида Шеробод, Термиз, Бойсун бекликлари, унинг худуди, табиий имкониятлари хусусида анчагина маълумотлар тўплаган. Айниқса, Д.Н.Логофет томонидан ёзилган “Страна бесправия”, “Бухарское ханство под русским протекторатом”, “В горах и на равнинах Бухары”, “Орошение Термеза”, “Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары”, “В забытой стране. Путевые очерки по Средней Азии”, “Почтовотелеграфные участки в Бухарских владениях” асарлар воҳа тарихини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди.

Д.Н.Логофет Бухоро амирлигини Россия империяси таркибига кўшиб юбориш ғоясининг ашаддий тарафдорларидан бўлиб, ўз тадқиқотларини стратегик мақсадларда ёзган муаллифлардан бири эди. Шу боис у ўз асарларида амирликдаги маъмурий бошқарув тизими, унинг чегаралари, табиати, иқлими, мамлакатнинг ички ва ташқи савдо алоқалари, табиий бойликлари, ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳияти ҳақида маълумотлар тўплаган ва ўз асарларида батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилган. Аммо, унинг асарларида баъзи маълумотларни, хусусан, амир фаолияти ва халқнинг аҳволи билан боғлиқ масалаларни Бухородаги рус сиёсий агенти ва бошқалар томонидан томонидан ниҳоятда бўртириб кўрсатилганлиги боис, танқид остига олинган. Шунга қарамай, унинг асарлари тарихий фактларга ниҳоятда бойлиги билан муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Н.Н.Покотилонинг “Путешествие в Центральную и Восточную Бухару в 1886 г.” асарида Сурхон воҳаси хўжалигига доир қимматли ҳисобот маълумотлари берилган. 1805 йили Россия томонидан Бухоро амирлигининг жанубий худудларини ҳарбий-сиёсий жиҳатдан ўрганиш мақсадида Н.А.Маев бошчилигида топограф Д.М.Вишневский, таржимон Ю.Казбеков, сураткаш А.Кравцов, табиатшунос Ф.Шварц, ва А.А.Вайнберглардан иборат махсус экспедиция тузилади. Н.А.Маев воҳа табиати, тарихи, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Хусусан, Н.А.Маевнинг “Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства”, “Очерки горных бекств Бухарского ханства”, “Долина Сурхана”, “Реконгносцировка горных путей в Бухарском ханстве”, “Очерки Бухарского ханства. Материалы для статистики Туркестанского края” каби асарларида воҳа шаҳар ва қишлоқлари, аҳоли машғулоти, суғориш тизими, савдо йўллари ҳамда воҳа қишлоқ ва шаҳар оралиқ масофалари каби масалалар ёритилган. Яна Кийик тоғда учта амлоқлик бўлиб, уларнинг узунлиги 10 фарсах эди деб ёзади.

Воҳанинг сиёсий ҳаёти ва маъмурий бошқарув тизими тарихини ўрганишда Ўзбекистон Марказий давлат архиви (ЎзМДА)да И-1 Туркистон

генерал-губернаторлиги маҳкамаси, И-2 Туркистон генерал губернаторлиги қошидаги дипломатик амалдор, И-3 Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги, И-126 Бухоро амирлиги қўшбегиси, 1396 - Россия Давлат Ҳарбий Тарих Архивининг “Туркистон ҳарбий округи штаби” фондидаги ҳужжатлар муҳим манбалар қаторида туради.

1396-Россия Давлат Ҳарбий Тарих Архивининг “Туркистон ҳарбий округи штаби” фондидаги ҳужжатларда Чор ҳукумати Термизга ҳарбий қалъа сифатидагина эътибор бериб қолмасдан, балки Россиянинг марказий районларидан аҳолини кўчириб келтириши, шунингдек келажакда Ҳиндистон йўналишида ҳарбий таянч марказ сифатида ҳам қараши. Шу сабабли, 1897 йилда Термизда узунлиги 10 км, қалинлиги 1,5 метр ва баландлиги 7 метр бўлган ҳарбий қалъа ва умумий майдони 6 гектардан иборат Амударё ҳарбий бригадаси учун Тупроққўрғон барпо қилинганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

XIX аснинг иккинчи ярмидан бошлаб Россиянинг Ўрта Осиёдан кўзлаган мақсади очик аён бўла бошлади. Буни чор амалдори Кривошеиннинг куйидаги сўзларидан ҳам билишимиз мумкин: Ҳар бир пуд Туркистон буғдойи рус ва Сибир буғдойига рақобатдир. Ҳар бир пуд Туркистон пахтаси Америка пахтасига рақобатдир. Шунинг учун ўлкага ташиб келтирилган ва қиммат нон бериб бўлса-да у ердаги суғориладиган майдонларни пахта экиш учун бўшатиш керак”[6, 7]. Россия империяси даврига келиб қишлоқ хўжалик экин турларидаги ўзгаришлар натижасида, ўзини озик-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириб келган воҳа аҳлининг бу маҳсулотларга бўлган талаби ошиб борди. Айниқса, XX аср бошларига келиб бу ҳолат яққол кўзга ташлана бошлади. Агар 1909 йилда Шеробод беклигида 1 пуд буғдой – 1рубл 10 копеек, арпа 90 копеек, ёрма – 2 рубл 20 копеек, 1910 йилда 1 пуд буғдой – 1рубл 40 копеек, арпа – 1рубл 15 копеек, ёрма – 2 рубл 60 копеекни ташкил қилган бўлса, 1916 йилда 1 пуд буғдой – 2 рубл 66 копеек, арпа – 2рубл яъни нархнинг 100 фоизга ошиши халқ оммасининг ҳақли норозилигига сабаб бўла бошлади[7]. 1917 йилга келиб аҳвол бундан ҳам оғирлашди, шу вақтда Термиз шаҳрида 1 пуд арпа – 3 рубл 30 копеек, буғдой – 5 рубл 20 копеек, гуруч 12 рубл бўлган[8]. Россия империяси ҳукумати туб ерлик аҳолини пахта етиштиришга қизиқтириш учун пахта нархини ошириб борди. 1860 йил 1 пуд пахта 4-6 рубль, 1861 йил 7 рубль 50 копеек, 1862 йил 12-13 рубль бўлса, 1864 йил 22-23 рублни ташкил этди. Пахта нархи йилига 12-13 рублдан кўтарилиб борди[9, 17]. Албатта, бу ҳолат ўз-ўзидан пахта етиштиришга бўлган қизиқишнинг ортишига ва экиладиган майдонларнинг ва ҳосилдорлигини ўсишига ўз таъсирини кўрсатди. Бухоро амирлигида 1890 йилда 35 минг, 1900

йилда 50 минг, 1910 йилда 80 минг десятина ерга пахта экилиб, унинг ҳосилдорлиги 1890 йилда 800.000 пуд, 1900 йилда 1.000.000 пуд, 1910 йилда эса 1.300.000 пудни ташкил этгани фикримиз исботидир[10, 6]. Сурхон воҳаси бекликларида ҳам пахта экиладиган майдонлар кенгайиб борди. Буни полковник А.Матвеевнинг 1887 йилда Шеробод, Сурхон ва Кофарниҳон ҳудудлари ва Сурхон дарёси бўйларида[11, 21], капитан Б.Стеткевичнинг Денов ва Миршодида пахта кўп микдорда экилганлиги тўғрисидаги маълумотларидан англаб олиш мумкин[12, 279]. Воҳада дастлаб, Шеробод беклигининг Термиз атрофидаги ерларида 1907 йилдан бошлаб, пахтанинг америка нави экила бошланди. Умуман воҳада пахта ҳосилдорлиги йилдан-йилга ўсиб борди. 1903 йилда 17 000 пуд, 1908 йил 22 100 пуд, 1909 йил 22 000 пуд, 1910 йил 34 000 пуд, 1911 йилга келиб 60 000 пудга етгани фикримиз исботидир[13, 25].

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Бухоро амирлиги XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида аграр давлат эди, аҳоли катта қисмининг иқтисодий ҳаёти бевосита деҳқончиликнинг ривожини билан боғлиқ бўлиб, XVII аср охири XVIII аср бошларидаги ўзаро урушлар нафақат иқтисодни издан чиқарди, балки аҳолини ўзи яшаб турган ҳудудларни ташлаб чиқиб кетишга мажбур этди. Манғитлар давридан бошлаб, мамлакатда ўтказилган сиёсий, иқтисодий ислоҳатлар натижасида хўжалик ҳаётида, хусусан қишлоқ хўжалигида ривожланиш кузатилади[14, 89].

Сурхон воҳаси ҳам Бухоро амирлигининг асосий деҳқончилик ҳудуди ҳисобланиб, унинг суғорма экин майдони 100 минг десятинали ташкил этган[15, 386]. Воҳада суғорма деҳқончилик қилишига қуйидаги омиллар имкон берган:

Биринчидан, Сурхон воҳаси бекликларида деҳқончилик ривожини учун сувнинг мўл-кўллиги, яъни ҳар бир беклик ҳудудида суғорма деҳқончилик воҳалари бўлган (Сурхон, Вахш, Кофирниҳон, Тўпаланг, Сангардак, Қизилсув, Шеробод);

Иккинчидан, Бухоро амирлигининг Амударё бўйи бекликлари (Сурхон воҳаси бекликлари) Ўрта Осиёдаги энг иссиқ иқлим минтақаҳисобланиб, бу ерда пахта етиштириш имкониятини берган. Бундан ташқари шоли ва буғдойга бой бўлиб, қорамол, қўй, от ва туяларни кўплиги билан ажралиб туради.

Учинчидан, ҳали ўзлаштирилмаган унумдор бўш ерларнинг кўплиги ва аҳоли сонининг камлигида эди[16].

Маълумки, деҳқончиликнинг тараққиёти мазкур минтақанинг географик ирригация тизимига ҳам боғлиқдир. Шу боис биз тадқиқ қилган Сурхон воҳаси Шерободдарё ва Сурхондарё оқадиган меридианал йўналишда чўзилган тоғлараро воҳадан иборат, воҳа шимоли-шарқдан Ҳисор ва Қабодиён

бекликлари, ғарб ва шимоли-ғарбдан Ғузор беклиги ва ғарбда Келиф беклиги билан, жанубдан эса Амударё бўйлаб Афғонистон билан чегарадош. Сурхон воҳасида текисликлар, қуруқ чўллар ва тоғолди зоналарига, ер ости ва усти бойликларига эгаллиги билан ажралиб турган. Воҳанинг адирли кенгликлари шимолдан жанубга томон пастлашиб текислик билан чегараланади. Уч томондан тоғ тизмалари билан ўралган ва бу тизмалардан Тўпаланг, Хўжаипок, Шеробод ва бошқа дарёлар оқиб тушади.

Сурхон воҳасининг деҳқончилигини табиий-географик шароитига қараб қуйидаги типларга бўлиш мумкин: тоғ (лалми экинлар), суғорма ерлар (дарё водийлари ва текислик массивлари), шартли суғориладиган (тоғ олди зоналари ва ирригация қурилиши яхши ривожланмаган ерлар). Н.Н.Александрова, Е.А.Смирнов, И.Н.Бродовский, А.И.Шахназаров ва В.И.Масальский маълумотларига асосан Ўрта Осиёдаги суғорилмайдиган ерлар 3 тоифага бўлинган.

Сурхон воҳаси деҳқончилигида обикор ерларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Шарқий Бухоро бекликларининг Ҳисор водийси, Сурхондарёнинг ўрта оқими водийлари, Шеробод ва Қабодиён воҳалари, Яхсув (Кўлоб) дарёсининг ўрта оқими бўйлари ва Вахш (Кўрғонтепа) водийларида асосан суғорма деҳқончилик етакчи ўрин тутган[17, 116]. Обикор, яъни сунъий йўл билан суғориладиган ерларга инсон қўли билан сув келтирилган[18]. Турли хил қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш учун тоғолди текисликлари ва йирик дарёларнинг қадимий, юқори ўзанлари қулай бўлган. Бу ерлар, одатда, йирик дарё ёқаларидаги ирмоқлардан сув олувчи каналлар орқали ўзлаштирилган.

Бундай дарё сувлари орқали деҳқончилик қиладиган ерларга Тўпалангдарёси Миршоди ҳудудида 5000 десятина ерни эркин суғорган. Сўнгра Сурхондарёсининг соҳили бўйлаб, 2-3 верст доира кенлигидаги ерларни суғора бориб, 50 верст узунликка чўзилган ва Оққоччиғай жарлигидан Жарқўрғон қишлоғигача борган, бу ўртада 10000 десятина ерни суғорилади. Суғориладиган ерларда донли экинлардан: буғдой, арпа, шולי, тарик; дуккакли экинлардан: мош, нўхат, ловия, йўнғичқа; мойли экинлардан: кунжут, зигир; полиз ва сабзавот экинларидан: қовун, тарвуз, ҳандалак, қовоқ (ошқади, кади), бодринг, пиёз, сабзи, қизил қалампир ва бошқа экинлар экилган[19]. Қолаверса, боғ ва узумзорлар барпо қилинган, тут дарахтлари нафақат меваси, балки ипак қуртларини боқиш учун ҳам экилган. Техник экинлардан ғўза, махсар, рўян етиштирилган.

Сурхон воҳасида суғорма деҳқончилик қилишга имкон берувчи омиллар, деҳқончилик иқтисодий ҳаётда муҳим тармоқ эканлиги, экин турлари, лалми ерларда буғдой экиш агротехникаси, экин майдонлари ҳажми ва нархи, тарик

экиладиган майдонлар, ирригация тизимидаги тадбирлар, Денов ва Бойсун бекликларидаги ўрмонзорлар ва у ерда етиштириладиган писта, унинг харид қиммати, сабзаёт экинлари ва унинг тур ҳамда навлари, пахта монокультурасининг шаклланиш жараёни, А.Ананьевнинг Сурхон воҳаси ерларини ўзлаштиришнинг истиқболи каби масалалар И-1 Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси, И-2 Туркистон генерал губернаторлиги қошидаги дипломатик амалдор, И-3 Россиянинг Бухородаги сийёсий агентлиги, И-126 Бухоро амирлиги кўшбеги, И-7 Туркистон ўлкасида ер эгалиги ва давлат мулки бошқармаси, 1396-Россия Давлат Ҳарбий Тарих Архивининг “Туркистон ҳарбий округи штаби” фондлари материалларида, Р-47 Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий ижроия комитети, Р-53 Бухоро Халқ Совет Республикаси савдо ва саноат халқ нозирлиги фондларида ўз аксини топган бўлса, Ф-596 Туркистон ўлкасининг Бутунроссия мануфактура кўрғазмасида иштироки комиссияси фондларида сақланаётган ҳужжатларда эса Сурхон воҳаси бекликларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғорма экин ерлари, сув учун тўланадиган солиқ қиймати, чорва молларининг туёқ сони ва ундан тайёрланган маҳсулотларнинг экспортдаги улуши, қўйчилик ва у билан боғлиқ барча жараёнлар ўз аксини топган. Тарихий манбаларда қайд этилишича XVI-XVIII асрларда Бухоро хонлигида ирригация тизими оталиқ томонидан бошқарилган. “Мажма ал-Аркам” асарида ёзилишича оталиқдан ташқари мироб, аминаоб ва арбоб лавозимлари бўлган[20, 99]. XIX асрда Бухоро хонлиги сув хўжалигига Шохруд канали мироби раҳбарлик қилган. У албатта мирохўр ёки тўқсоба унвонига эга бўлиши шарт бўлган[21]. Мироблик катта лавозим бўлгани сабабли, уни сайлаш мавсуми ҳам бўлган. Сурхон воҳасида бу тадбир қиш фаслида ариқ қазиш ишлари бошланишидан олдин декабрь ойининг охири ва январ ойининг бошларида ўтказилган[22]. Сув бериш тартиби ва унинг миқдорини мироблар белгилаган. Улар хизмати учун сув тегирмони ёки бир йилда 2 марта баҳор ва кузда йиғилган таноба 500 тангадан ҳамда бирор бир қишлоқдан келадиган даромад берилган[23]. Бухоро амирлигида махсус миробона солиғи бўлиб, у амирлик бўйича 1, 190 минг рублни ташкил этган[24].

Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалигида сой, ҳавза деҳқончилиги, булоқ, кориз, селовакорлик каби суғориш тизимининг устуворлиги ҳамда лалмикор деҳқончилик анъаналаридан самарали фойдаланилганлиги тарихий манбалар асосида ёритилган. XIX аср охири XX аср бошларига келиб, аҳолининг 85% ини қишлоқ хўжалигида банд бўлиши[25, 85], бу Мейендорф таъкидлаганидек:” Бухорода қишлоқ хўжалиги-халқ бойлигининг энг катта манбаидир, унда етиштирилган кўп ва турли хил маҳсулотлар аҳоли

эҳтиёжини қондириш билан бирга савдо ривожда ҳам ўз ўрнига эга бўлган”[26, 106].

Умуман, Бухоро амирлигида қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи саналган боғдорчилик маҳсулотлари экспортда алоҳида ўрин тутган. Бухоро амирлиги боғларида ўрикнинг 3 тури кўпайтирилган: хасаки, ширпайванд, махмури. Сурхон воҳаси ҳам ўзининг ширин ўриклари билан машҳур бўлган. Салавот қишлоғи аҳолиси томонидан бузрукхони номи билан машҳур ўрик етиштирилган. Бу ўрикнинг муҳим жиҳати авваломбор унда қанд миқдори бошқа ўрикларга нисбатан икки барабар кўп ва данагининг эти ичида чақилиб туради ҳамда унинг юрак ва қонтомир касалликларига даъволигидир. Д.Н.Логофет 19 турдаги меваларнинг шифобахшлигини қайд этади[27, 131-133].

Бу даврда воҳа бекликлари сиёсий вазиятнинг ўзгариши натижасида улардаги амлоқликлар сонидан ҳам ўзгариш кўзга ташланади. Шеробод беклигида мавжуд амлоқликлар ҳақида манбаларда турли рақамлар келтирилган. Рус сайёҳи Н.А.Маевнинг “Очерки Бухарского ханства” асарида келтирилган маълумотларга асосланганидан бўлса, XIX асрнинг 80-йилларида Шеробод беклигини ҳар бирида 3-5 тадан қишлоқ бўлиб, 5 амлоқликдан иборат бўлган[28, 157]. Сиёсий вазиятдан келиб чиққан ҳолда бекликлар ва амлоқликлар сонидан маълум ўзгаришлар юз бериб турган. XIX асрнинг охирига келиб Шеробод беклигида 6 амлоқлик мавжуд бўлган.

Булар:

1. Таллашқон – 2800 та хонадон;
2. Саидобод – 3300 та хонадон;
3. Таллимарон – 2600 та хонадон;
4. Гидамбоб – 3000 та хонадон;
5. Жарқўрғон – 2000 та хонадон;
6. Солиҳобод – 300 та хонадон.

Шеробод шаҳрида 1000 та хонадон бўлиб, у ўз бошқарувига эга эди[29, 399-402]. Ўз навбатида бекликлар амлоқдорликларга бўлинган ва бек томонидан тайинланган амлоқдор томонидан бошқарилган. Шунини қайд этиш лозимки, Бухоро амирлигида амлоқдорликлар иккига бўлинган, биринчиси бекка, иккинчиси бевосита амирга бўйсунган[30]. Ўз навбатида, амлоқдорлик ҳам маъмурий бирликларга бўлинган. Ғарбий Бухорода бу бирликкент, Шарқий Бухорода ҳар хил, Қоратегинда мирихазор[31, 57], Ҳисор, Қабодиёндасаад[32, 38], Сурхон воҳасида эса қишлоқ ва мавзеларга бўлинган. Сурхон воҳасида бутун Бухоро амирлигида бўлгани сингари қишлоқ ёки овул бошлиғи мингбоши деб аталган[33, 241].

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Россиянинг мустамлакачилик сиёсати таъсирида Сурхон воҳасида етиштирилаётган маҳсулотлар арзон, паст нархларда хомашё сифатида марказга жўнатилди. Пахтага бўлган талаб эҳтиёжлардан келиб чиқиб, янги ерларни ўзлаштириш, бепоён серҳосил ерларга сув чиқариш бўйича зарурий маблағларни ажратиш ҳамда лойиҳалар бўйича ишларни кенгроқ олиб бориш масаласига жиддий киришилди. Чунки Сурхон воҳаси Туркистон ва Бухоро амирлигидаги бошқа ерларга нисбатан экинларни эрта экилиши, тез пишиб етилиши, сифатини юқори бўлиши билан ажралиб турганлиги Россия илмий тадқиқотчилари томонидан асослаб берилди.

Бухоро амирлигининг чор Россияси вассалига айланиши, биринчидан, қишлоқ хўжалигида пахта монокультураси шакллантирилди. Иккинчидан, пахта экин майдонларини кенгайтириш учун муҳим тадбирларни амалга оширдилар. Учинчидан, бу даврга келиб ерсиз ва кам ерли деҳқонлар сони янада кўпайди. Тўртинчидан, ерсиз ва кам ерли деҳқонлар сонининг кўпайиб бориши деҳқончиликда ёлланма меҳнатни шакллантирди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Комилов О.К. Сурхондарё ирригацияси тарихидан (XX асрнинг 50-60 йиллари мисолида) // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар: замонавийлик ва анъанавийлик: Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами.-Термиз, 2011.-Б.115-117.
2. Мирзиёев Ш. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. – Б. 279.
3. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук / Форс-тожик тилидан эркин таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи Ж. Эсонов. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 271 б.
4. Карвонтушди-Шеробод бекликлгининг Жарқўрғон амлоқдорлигига қарашли ҳудуд – Э.Қ.
5. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. – Б.19.
6. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестан. – СПб., 1912. – С. 7.
7. ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 2-рўйхат, 449-иш, 43-варақ.
8. ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 2-рўйхат, 597-иш, 33-варақ.
9. Костенко Л. Среднеазиатская торговля // ТВ. – 1871. – № 5.; Юферов В. И. Хлопководство в Туркестане. – Ленинград, 1925. – С. 17.
10. Масальский В.И. Богатства России хлопок. – С. 6.

11. Полк. Матвеев. Поездка по Бухарским и Афганским владениям // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1887. Вып. 57. – С. 21.
12. Кап. Стеткевичь Бассейн Каратаг-Дарьи. – С. 279.
13. Ананьев А.Г. Шерабадская долина. – СПб., 1914. – С. 25.
14. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – С. 89.
15. Полк. Матвеев. Поездка по Бухарским и Афганским владениям. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. V. – СПб., 1883. – С. 22; Вся Средняя Азия. – Ташкент, 1926. – С. 386.
16. ЎзР МДА. И-2-жамғарма, 1-рўйхат, 251-иш, 12-варақ.
17. Кармышева Б. Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией / Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – Москва: Наука 1979. – С. 116.
18. ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 15-рўйхат, 133-иш, 61-варақ.
19. ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 678-иш, 299-варақ.
20. Мирза Бадиъ Диван. Маджмаъ ал-Аркам. – С. 99.
21. Ўз Р МДА. И-1-жамғарма, 14-рўйхат, 681-иш, 145-варақ.
22. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 4-жамғарма, 1-рўйхат, 5-иш, 3-варақ.
23. Ўз Р МДА. И-1-жамғарма, 14-рўйхат, 681-иш, 145-варақ.
24. ЎзР МДА. 47-жамғарма, 1-рўйхат, 115^a-иш, 73-варақнинг орқа томони.
25. Холиқова Р. Россия-Бухоро тарих чорраҳасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б. 85.
26. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – С. 106.
27. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – СПб., 1911. – С. 131-133.
28. Маев Н. А. Очерки Бухарского ханства. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. V. – С. 157.
29. Кап. Васильев. Статистические материалы для описания Бухары. Бекства Шерабадское и часть Байсунского // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 57. – СПб., 1894. – С. 399-402.
30. ЎзР МДА. И-1.-34-рўйхат, 724-иш, 3- варақнинг орқа томони.
31. Кисляков Н.А. Патриархально- феодальные отношения среди оседлого населения Бухарского ханства в конце XIX и начале XX в. – Москва-Ленинград, 1962. – С. 57.
32. Хамраев М. Очерки истории Хисарского бекства конца XIX и начала XX вв. – С. 38.
33. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – С. 241.